

Total bruklighetsinskränkning i SAOB – nu och i framtiden

Lennart Larsson

The Swedish Academy Dictionary (SAOB) will be finished in a couple of years, and the editorial staff is already planning a future updated version of the dictionary. The fact that the work with the dictionary has spanned over a century entails that the need for revision is significant. In this article the problems associated with the diafrequent markings to the dictionary are discussed, and it concludes with the proposal of a new order, characterized by a considerable reduction of the number of different markers as well as explicit and precise criteria for their use.

1. Bakgrund

Om några år kommer Svenska Akademiens ordbok (SAOB), efter att i långt över ett sekel ha betat av den ena bokstaven efter den andra, att vara färdig med Ö. Detta betyder emellertid inte att arbetet är över. Förberedelserna för den nödvändiga revideringen är redan på gång, och på redaktionen finns ett antal arbetsgrupper som nagelfar ordboken ur olika aspekter.

Till det som tveklöst pockar på att revideras hör de många bruklighetsangivelserna. I SAOB finns en rik och brokig flora av sådana angivelser, inte bara när det gäller frekvens utan också stilnivå, regionala inskränkningar, fackspråkighet m.m. Det som kommer att diskuteras här är dock bara de angivelser som i SAOB:s språkbruk går under benämningen ”total bruklighetsinskränkning”, alltså användningen eller förekomsten överhuvudtaget av ett visst ord eller en viss betydelse av ett ord.¹

2. Nuläget

I nuläget har SAOB ett helt spektrum av olika totala bruklighetsinskränkningar, alltifrån dödkorset som anger att ordet eller betydelsen är helt obsolet och ner till den lindrigaste inskränkningen ”bl[ott] mera tillf[älligt]”. Oftast är angivelserna

¹ I Mattisson (2013) finns en mera övergripande granskning av bruklighetsstrukturen i SAOB, medan Nilsson & Rosqvist (2018) ger en genomlysning av problematiken kring fackspråksbeteckningarna.

(förutom dödkorset) också försedda med ett inledande ”numera” för att markera att brukligheten gäller i vår tid (eller mera exakt: den tid då artikeln skrevs):

- (†)
- (knappast br.) / (numera knappast br.)
- (föga br.) / (numera föga br.)
- (mindre br.) / (numera mindre br.)
- (ngn gg) / (numera bl. ngn gg)
- (tillf.) / (numera bl. tillf.)
- (mera tillf.) / (numera bl. mera tillf.)

Den här uppsättningen av bruklighetsinskränknings har i stort sett varit konstant ända från ordbokens begynnelse på 1890-talet: de två sista, ”tillf.” och ”mera tillf.”, slog igenom under bokstaven B, medan de övriga är väl belagda redan under A. Dessutom fanns det tidigare ännu en frekvent uppträdande angivelse inom den här kategorin, en angivelse som försvann ca 1975 en bit in på bokstaven S. Det gäller ”(enst.)”, i ordbokens förkortningsordlista förklarad som ”enstaka förekommande”. Ofta var den också – som man kan se redan i det allra första exemplet ADALBOREN (figur 1) – kombinerad med ett dödkors.

1) (enst., †) gm födelsen berättigad till egande af odaljord. Odol betydher ens Egne, frije, Arfuegodz, och Adalboren är then som sådana godz äger, och äga må. **STIERNHIELM Fateb. A 3 a (1643).**

2) (enst.) som har goda anor, ädel. Två hjeltebarn af adalboren ätt. **WIRSÉN Dikter 247 (1872).** — jfr ADEL-BOREN.

Figur 1: Definitionsdelen av artikeln ADALBOREN från saob.se.

För att komplicera saken ytterligare är det här de angivelser som kan stå inledningsvis i definitionerna, men det kan också finnas totala bruklighetsinskränknings inne i definitionerna och i sådana fall är de delvis annorlunda formulerade. Där kan man träffa på ”förr särsk.” eller ”förr äv.” som motsvarar dödkorset och ”i sht förr särsk.” eller ”i sht förr äv.” motsvarande ”föga br.” eller ”mindre br.”. Likaså kan man inne i definitionen möta ”särsk. (o. numera bl.)” eller ”äv. (o. numera bl.)”, vilket då betyder att det som sedan följer är den enda nu levande användningen, och ”särsk. (o. numera nästan bl.)” eller ”äv. (o. numera nästan bl.)” med innebörden att det som tidigare presenterats numera är föga eller mindre brukligt.

2.1. Vad är problemen?

Som allt annat i SAOB har bruklighetsangivelserna sina problematiska sidor. Och om man skulle försöka sammanfatta problemen när det gäller de totala bruklighetsinskränkningarna kan man nog göra det i tre punkter som är nära sammankopplade med varandra, nämligen:

- onödigt många
- inte särskilt precisa
- inte särskilt genomskinliga

Man kan helt klart fråga sig om det verkligen behövs så här många olika angivelser. Och vad står de för egentligen? Är det så självklart att t.ex. ”mindre br.” innebär en större bruklighet än ”föga” eller ”knappast br.”? Eller att ”mera tillf.” faktiskt är mindre tillfälligt än bara ”tillf.”? Och står den här rangordningen klar för användarna? Svaret kan knappast bli annat än nekande.

En annan sak man kan undra över är om man menade detsamma med angivelserna för 100 år sedan som idag. Det finns en manual för oss redaktörer utarbetad av den tidigare ordbokschefen Hans Jonsson från 1993 (med en andra upplaga 1999), och där finns bland mycket annat också mer eller mindre preciserade anvisningar för de olika bruklighetsangivelsernas användning. Mest specifik är den för ”numera knappast br.”, som har följande lydelse:

Inskränkningen ”numera knappast br./knappast br.” ger intrycket av en stegring av ”numera föga br./föga br.”. Men det är bara halva sanningen. Den används när jämförelsevis sena belägg föreligger i en ordbok (i ordböcker) eller liknande källa (källor) trots att ordet eller ordanvändningen bedöms som (praktiskt taget) obrukligt resp. obruklig. Man reserverar sig således för att någon språkbrukare inspirerad just av ordboken osv. i fråga använder ordet i nuspråket. (Jonsson 1999:65)

Så ser alltså kriteriet ut idag. Men det gällde knappast för hundra år sedan, och frågan är nog om inte valet mellan *mindre*, *föga* och *knappast brukligt* tidigare åtminstone till en del handlade om vilket uttrycksätt som den enskilde redaktören föredrog, alltså att det snarast var en fråga om tycke och smak i ordvalet.

Så sammanfattningsvis: bruklighetsangivelserna (och det gäller för övrigt inte bara de totala bruklighetsinskränkningarna utan i mångt och mycket också de andra kategorierna) kunde med fördel bli betydligt färre, mer precisa och mer lättbegripliga.

2.2. Två komplikationer

Innan jag presenterar ett konkret förslag på en nyordning ska jag peka på två speciella egenheter hos just bruklighetsangivelserna.

Den ena egenheten gäller deras tidsberoende. Även om allt i ordboken har en given förankring i tiden är det ändå lite speciellt med bruklighetsangivelserna. Om man tar t.ex. definitionerna är de ju i princip giltiga – och förblir giltiga också i framtiden – även om det ord eller betydelsemoment som definitionen gäller inte längre är brukligt; i en historisk ordbok har även definitioner av äldre betydelser sin plats, de behåller sin språkhistoriska relevans. Detsamma är fallet med språkproven. SAOB har ju som princip att alltid ge det första kända be- lägget för ett visst ord eller en viss betydelse av ett ord. Men även om man vid revideringen med all säkerhet kommer att hitta mängder av nya förstabelägg för ord och betydelsemoment så är ändå de språkprov som finns fortfarande lika giltiga som vittnen om sin tids språkbruk – även om de då förlorat sin speciella status av förstabelägg.

Med bruklighetsangivelserna är det emellertid en annan sak: de berättar om hur brukligheten tedde sig vid den tidpunkt då artikeln skrevs. Och i och med att ordboksarbetet har pågått i drygt 125 år så är det självklart att man hittar otaliga exempel på bruklighetsangivelser som (i alla fall förhoppningsvis) gällde när artikeln skrevs men som helt klart inte gäller idag.

Det här kan man förstås ge hur många exempel som helst på. Jag ska nöja mig med ett, som inte är särskilt iögonfallande eller exceptionellt men som helt enkelt råkar vara det senaste som jag stött på i mitt arbete: det gäller den s.k. särskilda förbindelsen, alltså partikelverbet, BÄRA ÖVER, tryckt 1925 (figur 2).

<p>BÄRA ÖFVER^{10 40}.</p> <p>1) (numera bl. tillf.) till 1: transportera l. flytta öfver; förr äfv.: öfverbringa. STENBOCK (o. OXENSTIERNA) <i>Brefv.</i> 1: 27 (1690). <i>Hamb.</i> (1700).</p> <p>2) [jfr d. <i>bære over sit hjerte</i> o. d., t. <i>über's herz bringen</i>] (†) i uttr. <i>icke kunna bära öfver sitt samvete, icke hafva samvete</i> (att göra ngt). WESTE (1807).</p> <p>3) [af d. <i>bære over med</i>; jfr fsv. <i>ivirbära</i>, mnt. <i>overdragen mit</i>] (enst.) i förb. <i>bära öfver med någon</i>, hafva fördrag l. öfverseende med ngn. En hustru skall ej upphäfva sig till domare öfver sin man, utan där svaghet finnes, i kärlek bära öfver med hans svaghet. GEIJERSTAM <i>Strömoln</i> 129 (1883).</p>

Figur 2: Artikeln BÄRA ÖVER från saob.se.

Det första betydelsemomentet i BÄRA ÖVER har alltså bruklighetsinskränknin- gen ”numera bl. tillf.”. Lite märkligt kan man tycka, eftersom det handlar om den för oss självklara användningen av typen ”hon bar över kartongerna till gara- get”. En förklaring kunde ha varit att man tidigare, när artikeln kom till i början av förra seklet, föredrog sammansättningen *överbära*. Men det håller knappast; ett av flera indicier på detta är att Dalins ordbok från 1855 förklarar *överbära* med just ”Bära öfver till ett ställe”.

Som sagt: det finns massor av exempel på bruklighetsangivelser som ur våra dagars perspektiv ter sig mer eller mindre felaktiga. I det här fallet var det kanske en missbedömning av redaktören, men i de allra flesta fall handlar det nog helt enkelt om att tiden sprungit ifrån den bruklighet som gällde när artikeln skrevs.

I detta sammanhang kommer man oundvikligen in på en frågeställning som är central för det fortsatta ordboksarbetet efter att den första versionen har nått sitt slut. SAOB har ju genom hela sin historia beskrivit svenskans ordförråd från 1521 och fram till sin nutid, till ett ”numera” som en gång var 1890-talet och i skrivande stund är 2019. Och frågan är om man ska fortsätta som förut, dvs. gå ända fram till en nutid som ständigt förflyttar sig framåt, år efter år och decen- nium efter decennium, eller om man ska ha ett slutårstal, förslagsvis 2020 eller där omkring, kanske 2023 då SAOB:s första upplaga kan antas vara fullbordad. (En sådan tidsgräns skulle ju också ha den tjugusiga poängen att ordboken då kom- mer att sträcka sig över mer eller mindre exakt 500 år.) För min personliga del är jag en avgjord anhängare av ett slutårstal. Och det är bland mycket annat på grund av det här med brukligheterna. Om man inte har något slutårstal kommer bruklighetsangivelserna att fortsatt vara beroende av vilket år artikeln skrevs eller reviderades; och de löper en ständig risk att hamna i otakt med sin tid. Har man däremot ett slutårstal, typ 2023, så är det brukligheten det året som ordboken anger, varken mer eller mindre. (Därmed alls inte sagt att slutårtalet behöver innebära slutpunkten för SAOB. Snarare bör den här modellen betraktas som ett modus operandi, och när ordboken om ett antal decennier föreligger i en uppdaterad, genomarbetad och någorlunda enhetligt utformad andra upplaga finns det förstås god anledning att ta itu med en tredje upplaga.)

Den andra egenheten med bruklighetsangivelserna – som exemplet BÄRA ÖVER (se figur 2) kanske kan sägas vara en illustration av – är deras avsevärda inslag av subjektivitet: det handlar ganska mycket om hur den enskilda redaktö- ren bedömer saken. I övrigt kan ju ordboken göra anspråk på en förhållandevis hög grad av objektivitet och verifierbarhet. De böjnings- och stavningsformer vi anger är de som finns i det bevarade språkmaterialet², de definitioner vi formu- lerar bygger på de autentiska språkproven, och genom att vi återger ett urval av

² Dock finns det undantag. I fråga om stavningen har det ibland hänt att de normerande aspekterna – fastlagda i SAOL – tillåtits fördunkla beskrivningen av det reella språkbruket (se Larsson 2012).

språkproven kan också användaren kritiskt granska definitionerna i förhållande till språkmaterialet. Men när det gäller brukligheten så är det i hög grad redaktörens goda omdöme man får förlita sig på; även om vi har kriterier att rätta oss efter så är de ganska så vaga och lämnar stort utrymme för subjektiva inslag.

3. I framtiden

För att komma tillrätta med de problem som beskrivits ovan är det framför allt två saker som behövs (förutom då ett slutårstal): dels en ordentlig minskning av antalet olika angivelser, dels mer handfasta och explicita kriterier för när de ska användas. Här har vi som ingår i den s.k. bruklighetsgruppen vid redaktionen³ laborerat med diverse olika modeller, modeller som steg för steg gått i riktning mot en allt större förenkling och reducering av antalet angivelser. Och i vårt senaste förslag återstår bara två olika angivelser för inskränkt total bruklighet, nämligen de följande:

- ej belagt i nusvenska (ej efter 1###)
- sällsynt i nusvenska

En grundläggande fråga härvidlag blir förstås hur man avgränsar nusvenskan, något som på senare år diskuterats av Thelander (1987), Hellberg (2005) och Malmgren (2007). Nusvenskan måste ju – som Thelander uttrycker det (1987:13) – vara ett ”rullande” begrepp, något som hela tiden flyttar fram sin bakre gräns. Och en tanke som Malmgren för fram (2007:179) är ”att nusvenskans ålder knappast vid någon tidpunkt är högre än 50 år”.

Går man så 50 år tillbaka i tiden hamnar man kring 1970. Och vårt förslag är att vi ska stanna vid 1973, det år då Svenska Akademiens ordlista, SAOL, utkom i sin tionde upplaga. Grunden för detta är inte bara att de olika upplagorna av SAOL alltmer kommit att te sig som symboliska milstolpar i ordförrådets utveckling. Minst lika viktigt är det faktum att ordböcker har en tendens att halka efter det reella språkbruket: i SAOB finns det mycket gott om fall där sistabeläget för ett bruklighetsinskränkt ord eller en bruklighetsinskränkt betydelse härstammar just från en ordbok. Dessutom skulle den här gränsen också täcka in två andra viktiga ordböcker som ofta uppträder som källa i SAOB, dels Östergrens Nusvensk ordbok vars tionde och sista band avslutades 1972, dels Illustrerad svensk ordbok som kom i sin tredje och sista reviderade version 1964.

³ De övriga medlemmarna i gruppen har varit Bo-A. Wendt och Antti Sivén; det förslag till nyordning som här presenteras är i minst lika hög grad deras förtjänst.

Så den första angivelsen skulle alltså kort och gott betyda att ordet eller en viss betydelse av ordet inte är belagt i källorna senare än 1973 (och med årtalet för det sista belägget angivet inom parentes; självfallet finns språkprovet i fråga också redovisat). Den andra angivelsen däremot talar om att det visserligen finns enstaka belägg efter 1973 men att användningen bedöms vara på väg ut ur språket.⁴ Därtill finns förstås fortfarande behovet av att kunna ange en inskränkt bruklighet inne i definitionen; och här skulle nog det gamla dödkorsets motsvarighet ”förr äv.” också fortsatt kunna användas (med samma årtalsgräns 1973).

Även om inte heller den här modellen är utan komplikationer innebär den ändå att det blir mycket tydligare och handfastare riktlinjer för redaktörernas arbete; det subjektiva inslaget blir kraftigt reducerat. Det blir också tydligt för användaren vad bruklighetsangivelserna står för, de blir genomskinliga, och dessutom kommer de att bli möjliga att utvärdera, att verifiera eller falsifiera. Finns det senare belägg än vad angivelsen ”ej belagt i nusvenska” påstår så är det någonting som inte riktigt stämmer.

Litteratur

Ordböcker

Dalin, A. F. (1850–1855): *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts. <spraakdata.gu.se/saolhist>

Illustrerad svensk ordbok, 3 uppl. (1964). Stockholm: Natur och Kultur.

SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (1893 ff.). Lund. <www.saob.se>

SAOL = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*, 1–14 uppl. (1874–2015). Stockholm. <spraakdata.gu.se/saolhist>

Östergren, Olof (1919–1972): *Nusvensk ordbok*, bd 1–10. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Annan litteratur

Hellberg, Staffan (2005): Nusvenskans ålder. I: *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen*. Huvudred. Björn Melander. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 67. S. 142–151.

⁴De här orden eller betydelseerna blir förstås starka kandidater för att vid nästa revidering ett antal decennier framöver få den kraftfullare bruklighetsinskränkningen ”ej belagt i nusvenska” – då med en ny gränsdragning som förslagsvis kunde utgå från SAOL:s upplaga 2006 eller 2015.

- Jonsson, Hans (1999): *Handbok för redigeringen av Svenska Akademiens ordbok*. 2 uppl. Lund. Otryckt manuskript.
- Larsson, Lennart (2012): Varför inte dub(b)lettformer? Om SAOB som normativ ordbok. I: *Nordiska studier i lexikografi* 11. Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden Lund 24–27 maj 2011. Red. av Birgit Eaker, Lennart Larsson & Anki Mattisson. Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi nr 12. S. 385–395.
- Malmgren, Sven-Göran (2007): Modernt språkligt genombrott, modern nysvenska och nusvenska. I: *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Studier i svensk språkhistoria 9. Utg. Lars Wollin, Anna Saarukka & Ulla Strohwollin. Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo akademi 5/2007. S. 174–180.
- Mattisson, Anki (2013): Om (bristande) bruklighetsstruktur i SAOB. I: *Nordiske Studier i Leksikografi* 12. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Oslo 13.–16. august 2013. Red. av Ruth Vatvedt Fjeld & Marit Hovdenak. Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi nr. 13. S. 327–340.
- Nilsson, Pär & Bodil Rosqvist (2018): Inför revideringen av SAOB. Fackspråk och fackspråksbeteckningar i går, i dag och i morgon. I: *LexicoNordica* 25, s. 135–152.
- Thelander, Mats (1987): Nu eller alltid? Perspektiv på 110 års nusvenska. I: *Nysvenska studier* 67, s. 5–14.

Lennart Larsson
docent i nordiska språk, SAOB-redaktör
Svenska Akademiens ordbok, Lund
Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet
lennart.larsson@svenskaakademien.se;
lennart.larsson@nordiska.uu.se